

(NE)VIDLJIVE ŽENE

Mapiranje žena
žrtava ratnih zločina u Crnoj Gori

Finansira
Evropska unija

YOUTH INITIATIVE FOR HUMAN RIGHTS
NAMA I TE NAMA IRI TE OREJATE I NERBIT
INICIATIVA MLADI ZA LJUDSKA PRAVA
Montenegro

(NE)VIDLJIVE ŽENE
Mapiranje žena žrtava ratnih zločina u Crnoj Gori

Autor:

Pavle Ćupić

Za izdavača:

Inicijativa mladih za ljudska prava

Dizajn:

Studio Fler

Decembar 2024. godine

Ova publikacije je proizvedena uz pomoć projekta „Podrška EU izgradnji povjerenja na Zapadnom Balkanu“, koji finansira Evropska unija, a sprovodi Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP).

Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost Inicijative mladih za ljudska prava i ne odražava nužno stavove Evropske unije niti UNDP-a.

UVOD

Nasilje nad ženama tokom ratova na Balkanu devedesetih godina jedno je od najtežih poglavlja u savremenoj istoriji regiona. Ratni sukobi koji su uslijedili raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) doneli su ogromnu patnju, razaranja i gubitke, ali i široko rasprostranjeno seksualno nasilje nad ženama. Ovi zločini, često sistematski organizovani, korišćeni su ne samo kao metoda zastrašivanja i terora, već i kao sredstvo etničkog čišćenja, što je u mnogim slučajevima rezultiralo trajnim posljedicama za žrtve, njihove porodice i društva u cjelini. Međutim, još jedna grupa žrtava ostala je gotovo potpuno neprepoznata i nevidljiva – djeca koja su rođena kao posljedica silovanja tokom rata. Ova djeca, rođena u okolnostima nesagledivih trauma, nijesu imala ni pravnu, ni psihološku zaštitu, niti su dobijala društvenu podršku koja im je bila potrebna da prežive i izgrade život.

Seksualno nasilje nad ženama nije bilo slučajni ili usputni zločin u ratnom haosu, već strateško oružje rata, zbog čega je kasnije proglašeno zločinom protiv čovječnosti. U logorima, na okupiranim teritorijama i tokom oružanih sukoba, žene su postajale meta brutalnih napada, pri čemu su zlostavljanja često bila usmjerena na uništenje etničke ili vjerske grupe kojoj su pripadale. Iako su postojali značajni međunarodni naponi u dokumentovanju i procesuiranju ovih zločina, pravda za mnoge preživjele još uvijek nije zadovoljena, dok su počinioci često ostajali nekažnjeni. Djeca rođena iz tih zločina, koja su takođe nosila teret rata, nijesu bila prepoznata kao posebna žrtva. Iako su bila fizički nevina, njihova biološka i emotivna povezanost sa strahotama koje su njihove majke doživjele ostavljala je trajne posljedice.

Iako se rat u bivšoj Jugoslaviji nije direktno vodio na teritoriji Crne Gore, ona je postala ključna destinacija za veliki broj izbjeglica, među kojima su bile i mnoge žene koje su nosile duboke traume izazvane ratnim stradanjima i nasiljem. Ove žene, iako nisu bile direktne žrtve rata na crnogorskom tlu, postale su dio svakodnevnog života Crne Gore, noseći sa sobom iskustva gubitaka, progona, i seksualnog nasilja. Veći broj izbjeglica stigao je iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, i Kosova, a među njima su bile žene koje su izgubile muževe, sinove i druge članove porodice, često bježeći sa djecom u neizvjesnosti.

U Crnoj Gori su se dogodili i ratni zločini koji su pogađali ove izbjeglice, uključujući žene, iako su zločini u ovom regionu bili u velikoj mjeri povezani sa stradanjima koje su izbjeglice doživjele dok su bile na teritoriji Crne Gore. Jedan od najočiglednijih primjera zločina koji je imao trajne posledice bio je ratni zločin Bukovica, kada je tokom 1992. godine ubijeno više od 50 civila, među kojima su bile i žene. Ovaj zločin, koji je u velikoj mjeri bio usmjeren protiv muslimanskog stanovništva, ostavio je duboke ožiljke na izbjeglice, kako na samim žrtvama, tako i na njihovim porodicama koje su kasnije bile primorane da se nose sa traumama koje nisu bile priznate od strane države.

Među poznatim slučajevima je i porodica Klapuh, koja je postala simbol stradanja izbjeglica u Crnoj Gori, gdje su tokom napada ubijeni očevi, sinovi i drugi članovi porodice, dok su žene pretrpjele ne samo gubitak svojih voljenih, već i nasilje i duboku emocionalnu traumu. Mnoge žene izbjeglice suočavale su se sa problemima da nastave život bez ikakve podrške i bez da su njihova prava bila prepoznata.

Takođe, majke, sestre i žene žrtava iz Štrbaca, gdje su 1993. godine oteti putnici iz voza, među kojima su bili i civili, pa i djeca, bile su duboko pogođene ne samo gubitkom svojih najbližih, već i činjenicom da nisu doživjele ni pravdu, ni priznanje za ono što su pretrpele. Zločin u Štrpcima, poput mnogih drugih, nije bio dovoljno prepoznat u društvu, niti su žrtve dobile odgovarajuću pomoć. Posebna je priča vezana za ekonomske probleme sa kojima su se pomenute žene suočavale, koje su morale obezbijediti život djeci u porodicama u kojima je oteti otac bio onaj koji obezbjeđuje finansije za porodicu.

Žrtve Kaluđerskog laza, gdje su 1992. godine ubijeni civili iz redova albanskog stanovništva, ostavile su još jedan ožiljak na kolektivnoj svijesti. Mnoge žene koje su preživjele ovu tragediju bile su svjedoci brutalnih likvidacija svojih muževa i sinova, a njihova iskustva i dalje ostaju nezabilježena i nedovoljno prepoznata.

Iako se u zvaničnoj istoriji o tome i dalje ne uči na adekvatan način, Crna Gora je bila direktno upletena u ratne sukobe, posebno kroz angažman crnogorske vojske i pripadnika jugoslovenske vojske koji su učestvovali u ratnim operacijama, uključujući napad na Dubrovnik. Zbog toga je i Crna Gora imala značajan udio u ratnim dešavanjima, kako kroz ulogu vojske, tako i kroz ljudske tragedije i patnje koje su nastale usljed sukoba.

Zahvaljujući tome, Crna Gora nije bila samo pasivni posmatrač rata, već i aktivni akter koji je imao uticaja na dešavanja na terenu. Zločini koji su se dogodili, uključujući napade na hrvatske civile, kao i nasilje prema izbjeglicama koje su bile na teritoriji Crne Gore, pokazuju da su žene, djeca i civili u Crnoj Gori postali žrtve rata. Žrtve u Crnoj Gori nijesu samo bile izbjeglice, već i domaće stanovništvo, posebno u kontekstu ratnih zločina i nasilja koje je pratilo sve aspekte sukoba, uključujući pogibije, progone, silovanja i druga teška kršenja ljudskih prava.

Ove žene, bez obzira na etničku ili nacionalnu pripadnost, postale su žrtve uplašene i uništene zajednice, kojima su rat i zločini nanijeli teške traume.

Istorijski kontekst

Raspad SFRJ početkom devedesetih godina doveo je do niza oružanih sukoba, uključujući ratove u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Nacionalistička retorika i težnje za teritorijalnim proširenjem, podstaknute ekonomskim i političkim krizama, dodatno su intenzivirale sukobe. Tokom ovih sukoba, žene su bile meta seksualnog nasilja koje je često bilo dio strategije etničkog čišćenja, a takvi zločini su služili i kao način zastrašivanja i destabilizacije zajednica.

U mnogim slučajevima, seksualno nasilje nad ženama bilo je institucionalizovano i organizovano, s ciljem da se nanese trajna šteta protivničkoj etničkoj ili vjerskoj grupi. Prema podacima međunarodnih organizacija, hiljade žena su bile silovane ili seksualno zlostavljane. Ovi zločini nijesu samo ostavili fizičke i psihološke posljedice na žrtve, već su često rezultirali i društvenom stigmatizacijom. Uprkos naporima međunarodne zajednice i formiranju sudova poput Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, mnogi počinioci su ostali nekažnjeni, što dodatno otežava proces suočavanja sa prošlošću i pomirenja u regionu.

Nasilje nad ženama

Nasilje nad ženama tokom ratova na Balkanu devedesetih godina nije se svodilo samo na silovanje, iako je ono bilo najistaknutiji oblik zlostavljanja. Žene su tokom tih godina bile izložene različitim oblicima nasilja, koji su ostavili trajne fizičke, psihološke i društvene posljedice. Mnoge žene bile su zatočene u logorima, gdje su bile podvrgnute fizičkom i psihološkom mučenju. Osim silovanja, one su bile izložene batinanju, psihološkom teroru, prijetnjama smrću, kao i drugim oblicima fizičkog maltretiranja. Ovaj oblik nasilja imao je za cilj da uništi njihov duh i naruši njihovu fizičku i mentalnu stabilnost, što je često dovodilo do trajnih posljedica poput posttraumatskog stresnog poremećaja i depresije.

Rat je takođe izazvao ogromnu migraciju stanovništva, a žene su u tom kontekstu bile posebno ranjive. Mnoge su bile prisiljene da napuste svoje domove i tragaju za sigurnim mjestima, dok su istovremeno bile izložene nasilju, pljački i drugim oblicima zlostavljanja. Tokom tih migracija, one su često bile meta nasilnika koji su ih iskorišćavali na različite načine.

Prisilno prostituisanje je još jedan tragičan oblik nasilja kojem su mnoge žene bile izložene tokom rata. U nekim slučajevima, žene su bile primorane da se bave prostitucijom kako bi preživele ili da bi zadovoljile potrebe vojnih i paravojnih formacija. Ova seksualna eksploatacija imala je dugoročne posledice na njihovo zdravlje, emocionalno stanje i integritet. Dodatno, rat je doveo do porasta nasilja unutar porodica. Povećane traume i ekonomske teškoće dovele su do eskalacije nasilja među partnerima, a žene su bile najčešće žrtve u tim okolnostima. Pored toga,

pljačka i uništavanje imovine u vrijeme rata učinili su mnoge žene ekonomski nesigurnima, jer su ostale bez svojih domova, posjeda i resursa, što ih je dodatno obespravilo.

Sve ove vrste nasilja bile su dio šire strategije ratnih zločina i etničkog čišćenja. Žene su bile ciljane ne samo zbog svog roda, već i zbog etničke ili vjerske pripadnosti, a nasilje nad njima služilo je kao sredstvo destabilizacije i zastrašivanja zajednica. Iako su međunarodne organizacije i sudovi, poput Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), postigli određene pomake u procesuiranju ratnih zločina, mnoge žrtve još uvijek čekaju pravdu, dok su mnogi počinioci ostali nekažnjeni.

Ratna stvarnost devedesetih godina na Balkanu bila je duboko traumatična za žene, čije su patnje često previdene i nedovoljno prepoznate. Mnoge su preživjele silovanja, mučenja, progonstva i druge oblike nasilja, a i danas ostaju nevidljive, ne samo kao žrtve, već i kao nosioci generacijskih trauma.

Fizičke i psihološke posljedice

Žrtve seksualnog nasilja često pate od dugoročnih fizičkih i psiholoških posljedica, uključujući posttraumatski stresni poremećaj, depresiju i stigmatizaciju unutar svojih zajednica. Studija UNHCR-a iz 2003. godine, sprovedena među preživjelima u Bosni i Hercegovini, pokazala je da preko 70% ispitanih žena pati od simptoma posttraumatskog stresnog poremećaja, dok je veliki broj njih suočen sa trajnim fizičkim poslasticama, poput povreda reproduktivnog sistema i hroničnih bolesti izazvanih zlostavljanjem.

Psihološki efekti su često pojačani društvenom izolacijom, jer su mnoge žene bile primorane da napuste svoje zajednice zbog stigmatizacije i osude. Istraživanje organizacije Medica Zenica otkrilo je da se značajan broj preživjelih suočava sa dubokim osjećajem sramote i gubitkom identiteta, što dodatno otežava njihovu reintegraciju u društvo.

Na Kosovu, izveštaj Human Rights Watch-a iz 2000. godine ukazao je na slične posljedice, gdje su mnoge žene ostale bez pristupa medicinskoj i psihološkoj pomoći. Nedostatak sistematske podrške za preživjele u cijelom regionu bivše Jugoslavije dodatno produbljuje traumu i otežava proces oporavka.

Iako su osnovani međunarodni sudovi poput Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), veliki broj počinitelja nije odgovarao za svoja djela. Nedostatak pravde dodatno otežava proces oporavka žrtava. MKSJ je ipak postigao određene rezultate, poput presuda u slučajevima poput Foče i Višegrada, gdje je seksualno nasilje prepoznato kao zločin protiv čovječnosti. Ove presude su značajan korak u međunarodnom pravnom okviru, jer su prvi put u historiji ratni zločini seksualnog nasilja tretirani s ovom težinom.

Uprkos tome, nedovoljno resursa, politički pritisci i dugotrajni sudski procesi doveli su do toga da veliki broj slučajeva nikada ne dođe pred sud. Pravosudne institucije često su pokazivale nedostatak volje ili kapaciteta da se bave ovim zločinima. Na primjer, prema istraživanju organizacije TRIAL International, u Bosni i Hercegovini je procesuirano manje od 5% slučajeva seksualnog nasilja prijavljenih tokom rata. Pored toga, mnoge žrtve se suočavaju s dodatnim preprekama, poput stigme i straha od odmazde, što ih sprečava da prijave zločine. Nedostatak sveobuhvatne pravne i psihološke podrške za preživjele dodatno komplikuje njihov oporavak. Na Kosovu, gdje su mnoge žene preživjele seksualno nasilje tokom sukoba, tek 2018. godine su usvojene mjere za pravno priznavanje statusa žrtava, što pokazuje kašnjenje u institucionalnom odgovoru.

Vrlo često kazne za počinioce silovanja bivaju blaže, pa i zbog toga vlada veliko nezadovoljstvo među žrtvama. Dvojica crnogorskih državljana, Milutin Đilas (64) i Rajko Vojvodić (66), 2024. godine su osuđeni za silovanja počinjena tokom rata u Bosni i Hercegovini 1990-ih godina. Okružni sud u Trebinju izrekao je Đilasu kaznu od četiri godine zatvora, dok je Vojvodiću izrečena dvogodišnja kazna. Obojica su negirali krivicu tokom suđenja. Prema optužnici, Đilas je u aprilu 1992. godine silovao dvije žene u Foči, dok je Vojvodić silovao jednu ženu u istom periodu. Ove presude podsjećaju na sistematsko seksualno nasilje koje je tokom rata bilo korišćeno kao oružje rata, ostavljajući trajne posledice na žrtve i njihove zajednice. Iako su presude donete, visina kazni izazvala je nezadovoljstvo među žrtvama i njihovim porodicama, koje smatraju da kazne nijesu adekvatne težini zločina.

Iako institucionalni sistem na Balkanu nije u dovoljnoj mjeri omogućio žrtvama rata pravilan tretman i pravdu, civilni sektor je odigrao ključnu ulogu u pružanju pomoći i podrške preživjelim. Mnoge od ovih organizacija poput: Autonomni ženski centar (Srbija), Fondacija CURE (Bosna i Hercegovina), Ženska mreža Hrvatske (Hrvatska), Medica Zenica (Bosna i Hercegovina), Anima

iz Crne Gore, Žene u crnom (Srbija), Udruženje „Žena – žrtva rata“ (Bosna i Hercegovina) su osigurale pristup pravnoj i psihološkoj pomoći, pružajući besplatne savjete, usluge terapeuta i socijalnu podršku koja je izostala od strane države. Zajedno s međunarodnim partnerima, organizacije su organizovale radionice, grupe za podršku i rehabilitaciju, često u najtežim uslovima. Aktivisti i volonteri su stvorili sigurna mjesta gde su žrtve mogle da pronađu razumijevanje i solidarnost, oslobađajući se od straha od stigmatisacije i odmazde.

Organizacije su takođe radile, a rade i danas na podizanju svijesti i informisanju javnosti o problemima s kojima se suočavaju žene i djeca preživjeli ratne traume, često organizujući izložbe, koncerte i druge manifestacije koje su imale za cilj osvetljavanje ove potisnute stvarnosti. U tom procesu, civilni sektor nije samo ponudio konkretne usluge, već je postao glas onih koji su zbog političkih i društvenih okolnosti ostali nevidljivi, čime je stvorena platforma za dugoročne promjene u društvu.

RAD CRNOGORSKIH INSTITUCIJA NA PRAVDI ZA RATNE ZLOČINE I TRANZICIONOJ PRAVDI

Crnogorske institucije suočavaju se s brojnim izazovima u procesuiranju zločina iz devedesetih godina i implementaciji tranzicione pravde, pri čemu se često ističe sporost, nedovoljna ozbiljnost i ograničeni rezultati. Uprkos usvojenim strategijama i postojećim zakonima, pravda za žrtve ostaje djelimično zadovoljena. Dosadašnji rezultati ukazuju na nedovoljan broj osuđujućih presuda za ratne zločine, a suđenja su često sprovedena pod međunarodnim pritiskom. Kritike su usmjerene na neadekvatne istrage, slabo predstavljene dokaze i nedovoljnu zaštitu svedoka. Suđenja su često viđena kao formalna, bez stvarne posvećenosti ostvarivanju pravde.

Takođe, Crnogorske institucije nisu uspostavile sveobuhvatan sistem reparacija, što rezultira izolovanim slučajevima obeštećenja koji su daleko od zadovoljavajućih. Psihosocijalna podrška žrtvama uglavnom je prepuštena nevladinim organizacijama, dok država nije razvila sistematski pristup ovom pitanju. Kada su u pitanju komemoracije i suočavanje s prošlošću državne inicijative za obeležavanje ratnih zločina i izgradnju kulture sjećanja su rijetke i često motivisane pritiskom civilnog društva. Negiranje i revizionizam, prisutni u političkom diskursu, dodatno otežavaju proces suočavanja s prošlošću.

Specijalno državno tužilaštvo (SDT)

Specijalno državno tužilaštvo osnovano je 2015. godine i ima ključnu ulogu u istraživanju i procesuiranju najtežih krivičnih djela, uključujući ratne zločine. Iako je strategija iz 2015. godine predviđjela jačanje njegovih kapaciteta, rezultati su skromni, sa malim brojem novih optužnica i sporadičnim napretkom.

Institucije poput SDT-a i Nacionalne komisije igraju ključnu ulogu, ali bez dubljih reformi, jačanja političke volje i integracije regionalnih i međunarodnih standarda, pravda za žrtve ratnih zločina u Crnoj Gori ostaje ograničena. Nevladine organizacije nastavljaju da popunjavaju institucionalne praznine, ali održivo rješenje zahtjeva sistemске promjene.

Strategija za istraživanje ratnih zločina

Strategija za istraživanje ratnih zločina, koja je usvojena 2015. godine, bila je dokument koje su crnogorske vlasti usvojile s ciljem unapređenja procesa istraživanja i procesuiranja ratnih zločina počinjenih tokom sukoba u bivšoj Jugoslaviji, kao i suočavanja sa prošlošću kroz pravnu i društvenu pravdu.

Strategija koja je tada usvojena ne predviđa rokove koje se odnose na implementaciju aktivnosti, niti je pratio akcioni plan. Takođe, u poređenju sa sličnim strategijama država u regionu, strategija naše države sastojala se iz svega nekoliko strana.

Nova Strategija za istraživanje ratnih zločina usvojena je 2024. godine koja je predstavljena javnosti 16. septembra iste godine zajedno sa Akcionim planom. Dokument se fokusira na četiri strateška cilja – unapređenje efikasnosti istraga, zaštitu i podršku žrtvama i svjedocima, poboljšanje mehanizama za otkrivanje sudbine nestalih lica, kao i povećanje transparentnosti prilikom postupanja u predmetima ratnih zločina.

U skladu sa novousvojenom Strategijom, a na osnovu analize postojećih podataka i dokaza dobijenih iz Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove u Hagu, Specijalno državno tužilaštvo trebalo bi da u naredne dvije godine moguće ponovo otvori istrage u ranije pravosnažno okončanim predmetima ratnih zločina počinjenih u Crnoj Gori - Deportacija, Bukovica, Morinj i Kaluđerski laz.

Fokus grupe

Inicijativa mladih za ljudska prava uz učešće psihološkinje Anđele Žarić i projektnog koordinatora Građanske alijanse Ivana Radulovića, realizovala je dvije fokus grupe sa žrtvama ratnih zločina počinjenih na teritoriji Crne Gore, u okviru projekta „Inicijativa tranzicione pravde kroz obrazovanje i umjetnost“ koji finansira Evropska unija, a sprovodi Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP).

Fokus grupe su predstavljale ključnu metodu za prikupljanje dubljih uvida u lična iskustva, stavove i mišljenja osoba koje su preživjele ratne traume i suočile se sa njihovim dugoročnim posljedicama. Kroz razgovore sa učesnicima, istraženo je kako se ratni događaji, posebno oni koji su se desili u Bukovici, odražavaju na njihove živote danas, kao i na živote njihovih porodica i zajednice. Fokus grupe su omogućile istraživačima da zabilježe ne samo subjektivne doživljaje, već i kolektivne percepcije i osjećanja, kao i izazove s kojima se preživjeli suočavaju u procesu oporavka.

Pitanja koja su postavljena tokom sesija bile su usmjerena na razumijevanje dugoročnih efekata ratnih trauma, posebno u kontekstu ekonomske i društvene marginalizacije, ali i uloga koje igraju podrška porodice, zajednice i nevladinih organizacija u njihovom svakodnevnom životu. Kroz odgovore učesnika, istražena je njihova percepcija državnih institucija i sposobnost države da pruži adekvatnu pomoć, kao i stavovi o komemoraciji ratnih zločina i obrazovnim programima koji bi pomogli u očuvanju istorijske istine i pomirenju.

Ovaj metod omogućio je istraživačima da steknu detaljan uvid u emocionalne, psihološke i društvene aspekte procesa oporavka, kao i u prepreke s kojima se preživjeli suočavaju u traženju pravde i reparacija. Takođe, fokus grupe su omogućile razumijevanje uloge koju zajednica, porodica i obrazovne institucije mogu imati u procesu ozdravljenja, kao i važnost inkluzivnosti i edukacije mladih generacija o prošlim događajima kako bi se spriječile slične traume u budućnosti.

Na samom početku obije fokus grupe prvo bismo razgovarali o njihovom životu u Rožajama i Kaluđerskom Lazu/Bukovici kao i o opštem stanju u Crnoj Gori tokom godina koje su prethodile ratu 1990-ih na prostorima bivše Jugoslavije. Kroz različite priče i iskustva ljudi, stekao se utisak da su u tim zajednicama međuljudski odnosi bili dobri, bez izražene netrpeljivosti među različitim vjeroispovijestima i nacionalnostima. Ljudi su živjeli jedni uz druge u miru, bez očekivanja da bi rat mogao zahvatiti njihov kraj. Svaka situacija koja bi odstupala od ovog opisa bila je rijetka i uglavnom negativno prihvaćena od strane zajednice. Početak sukoba u susjednim državama kod jednog dijela stanovništva Crne Gore ili je probudio potisnute emocije, ili je iznenada doveo do neprijateljstva prema dotadašnjim komšijama i prijateljima.

Po prethodnom dogovoru sa učesnicima ove dvije fokus grupe odstupili smo od uobičajne forme, gdje bi bili upisani odgovori svake osobe posebno (njeno ime i prezime), jer su oni istakli da bi im više odgovaralo da odgovori budu u formi opšteg zaključka sa kojim se svi slažu. Na taj način su htjeli da zadrže određeni nivo anonimnosti.

Prva fokus grupa, Pljevlja

Iako je prvobitno bilo planirano da se fokus grupa, odnosno grupni razgovori sa žrtvama zločina počinjenih u Bukovici pored Pljevalja, održe putem ZOOM platforme, s obzirom na to da većina žrtava danas ne živi u Crnoj Gori, uspjeli smo da okupimo određeni broj ovih ljudi u Pljevljima 25. juna. Pored onih koji su mogli da prisustvuju, psihološkinja Anđela Žarić uspjela je da uspostavi komunikaciju i sa nekoliko drugih osoba, žrtvama (ili članovima porodica žrtava), koji nisu željeli da se pridruže grupnom razgovoru. Neki od njih su bili spriječeni fizičkom udaljenostu, dok su drugi jednostavno odlučili da ne budu deo grupe i ne dele svoja iskustva pred drugim ljudima. Ipak, ovi pojedinačni razgovori bili su od neprocjenjivog značaja, jer su omogućili da dođemo do stavova i iskustava onih koji su najpozvaniji da govore o ovoj temi.

Tokom ove fokus grupe, učesnici su imali priliku da podijele svoja iskustva i stavove vezane za događaje iz prošlosti, kao i trenutne izazove sa kojima se suočavaju. Glavne teme razgovora bile su sjećanja na preživljena iskustva, položaj žrtava u porodici i zajednici, kao i potreba za dodatnom podrškom, posebno za žene, kako bi se poboljšao njihov položaj u društvu.

Izvještaj o iskustvima žena iz Bukovice tokom 90-ih godina, zasnovan na pitanjima i odgovorima iz fokus grupe, pruža dubok uvid u njihove traume, izazove i opterećenja koje su nosile nakon tih dešavanja.

Dešavanja u Bukovici tokom 90-ih godina ostavila su duboke ožiljke, ne samo zbog ličnih trauma, već i zbog transgeneracijskih trauma koje su nasljeđene. Žrtve su navele da su istorijski kontekst i ponovljeni napadi na muslimansko stanovništvo u Bukovici stvorili emocionalno opterećenje koje se prenosi kroz generacije. Ova trauma nije samo lična, već i kolektivna, čineći oporavak veoma izazovnim. Nedostatak pravde, reparacija i istine o događanjima u Bukovici, kao i izostanak odgovornosti, značajno otežavaju proces oporavka. Žrtve su istakle da zločini nijesu priznati, da se o njima ne uči u školama, te da to doprinosi kolektivnom zaboravu i negiranju. Ove prepreke stvorile su trajni osjećaj nepravde, koji im onemogućava da nastave sa životom bez dubokog emotivnog opterećenja.

Starije generacije, koje su već pretrpjele traume, bile su dodatno opterećene događanjima iz 90-ih. Ove traume često nisu bile priznate, a roditelji su se suočavali sa stalnim osjećajem nepravde

i izostankom pomoći, što je dodatno otežalo njihov oporavak. Žrtve su podijelile izazove u vezi sa zaštitom svoje dece, pokušavajući da balansiraju između prevazilaženja svojih trauma i osiguravanja normalnog djetinjstva za svoju djecu. Često su se osjećale kao da su djeca već bila svjesna težine situacije, što je dovodilo do dodatne emotivne napetosti. Dilema kako im prenijeti istinu o prošlim događajima bila je veliki izazov.

Sva stvarna pomoć koju su žrtve dobile došla je od nevladinih organizacija, dok je podrška od strane države bila minimalna i nedovoljna. Nevladine organizacije su im bile jedini oslonac, pružajući im psihološku, emocionalnu i praktičnu podršku. Pomoć od drugih država, u kojima su se žrtve preselile, nije bila značajna. Žrtve koje više ne žive u Crnoj Gori izrazile su osjećaj izdaje i iskorišćenosti. Iako je država formalno izgradila kuće i infrastrukturu, ta ulaganja nisu rešavala stvarne životne probleme. Osjećaj nepravde zbog toga što zločinci nisu kažnjeni, a žrtve nisu dobile pomoć, doveo je do toga da povratak u Crnu Goru nije opcija.

Žrtve su izrazile nezadovoljstvo načinom na koji država tretira komemoracije i sećanje na zločine iz 90-ih godina. Komemoracije su shvatane kao formalne i protokolne, bez stvarne namere da se suoči sa prošlošću. Mnoge žrtve smatraju da komemoracije treba da imaju edukativnu ulogu, kako bi buduće generacije bile upoznate sa činjenicama i istinom o događanjima. Iako vjeruju da komemoracije ne bi promenile njihov svakodnevni život, žrtve smatraju da bi bile od koristi ako bi pomogle u edukaciji drugih i priznavanju njihove patnje. Iako im to ne bi donelo pravdu, smatrale bi to korakom ka prepoznavanju njihove sudbine i stanja.

Sjećanja na preživljena iskustva

Učesnice su saglasne da se sjećanja na preživljena iskustva i dalje budi snažno, a glavni okidači su svakodnevna izloženost negiranju ratnih zločina u medijima i neadekvatna reakcija države. Nema podrške od strane državnih institucija, što dodatno pogoršava osjećaj nepravde i izdaje među žrtvama. Učesnice su naglasile da svakodnevno negiranje ratnih zločina, bilo u javnim diskursima ili medijima, duboko utiče na njihov proces oporavka i iscjeljenja. Svaki put kada se suoče sa takvim poricanjem, doživljavaju ponovni stres i traumu, što čini da se sećanja nikada ne blijede, već ostaju sveža i bolna. Ovo negiranje je povezano sa osjećajem nevidljivosti i zanemarenosti, što značajno usložnjava emocionalni i psihološki oporavak.

Položaj u porodici i zajednici

S obzirom na raspad zajednice i velikim brojem raseljenih osoba, učesnice su istakle da je međusobna podrška u zajednici postala sve oskudnija. Iako su članovi zajednice bili povezani kroz dugo zajedničko življenje, danas se suočavaju sa ozbiljnim gubicima. Raseljavanje je dovelo do toga da je zajednica postala sve manja, što je smanjilo broj ljudi koji se aktivno bore za istinu, pravdu i reparacije. Ovaj gubitak zajedništva i podrške ostavlja preživjele osjećajem izolacije i usamljenosti, jer se osjećaju kao da su u svojoj borbi za pravdu ostali sami.

Potrebna podrška za žene

Kada je reč o potrebnoj podršci, učesnici su saglasni da bi dodatna podrška od strane države i nevladinih organizacija imala značajan uticaj na njihov napredak. Žene koje su preživjele ratne traume često se suočavaju sa ekonomskim teškoćama, a mnoge od njih i dalje žive u uslovima koji nisu adekvatni za normalan život. S obzirom na opšti položaj žena u Crnoj Gori, učesnici su istakli potrebu za boljom infrastrukturom koja bi olakšala svakodnevni život, posebno ženama koje su ostale same i koje se bave stočarstvom. Programi ekonomske podrške, kao i inicijative za osiguranje sigurnosti doma i zaštite od nelegalne gradnje objekata, bili bi od velike pomoći za ove žene. Smatraju da bi ove mjere omogućile ženama da postanu finansijski stabilne, samostalne i da im pomognu da se lakše nose sa izazovima života nakon ratnih strahota.

Na kraju, ova fokus grupa je dala značajan uvid u trenutne izazove sa kojima se suočavaju preživjeli ratnih zločina, kao i u potrebu za sveobuhvatnijom podrškom koja bi omogućila istinsko suočavanje sa prošlošću i izgradnju boljeg, pravednijeg društva za sve.

Druga fokus grupa, Rožaje

Duga fokus grupa započela je međusobnim upoznavanjem prisutnih ljudi sa nama, budući da se većina njih već poznaje i da su proveli dug vremenski period u suživotu, bilo kao susjedi, poznanici ili na drugi način. Neki od njih su direktne žrtve, dok su drugi članovi porodica ljudi koji su direktne žrtve.

Na početku smo iskoristili vrijeme da predstavimo sam projekat „Inicijativa tranzicione pravde kroz obrazovanje i umjetnost“ i suštinu organizovanja fokus grupa, kao i naših drugih projektnih aktivnosti, nastojeći da sa prisutnima izgradimo uzajamni odnos povjerenja.

Zaključci nakon razgovora su da su dešavanja u Kaluđerskom Lazu i Rožajama tokom 90-ih godina ostavila su duboke posljedice koje se i dalje osjećaju. Rožajci su tokom rata primili veliki broj izbjeglica, kojima su nesebično pomagali, uprkos tome što grad nije bio poznat po bogatstvu. Dolazak tolikog broja ljudi i promene koje su usledile izazvale su dugoročne ekonomske posledice. Iako zvanično rat u Crnoj Gori nije bio prisutan, njegove posljedice, posebno ekonomske, osjećaju se do danas. Učesnici smatraju da država nije adekvatno pomogla oporavku opštine, što je dovelo do smanjenja broja mladih ljudi i povećanog iseljavanja. Trenutna politička situacija, kako u Crnoj Gori, tako i na Zapadnom Balkanu, podseća ih na teške trenutke iz prošlosti, i vjeruju da dok se situacija ne promijeni, mir u regionu neće biti moguć.

Nakon tih dešavanja, učesnicima je bilo izuzetno teško da nastave sa životom. Nepovoljna ekonomska situacija, gubitak dragih osoba i strah od ponovnih sukoba otežavali su im svakodnevni život. Zbog teških okolnosti, nisu imali ni vremena da se suoče sa gubicima, jer su morali da se fokusiraju na preživljavanje i održavanje svojih porodica. Učesnici koji su prošli kroz sudske postupke nisu dobili nikakvu kompenzaciju, što im je dodatno otežalo proces emotivnog oporavka. Takođe, boli ih činjenica da omladina ne pokazuje interesovanje da se upozna sa prošlošću svoje zemlje, a još više ih pogađa negiranje počinjenih zločina. Najveći bol izaziva to što neki osporavaju njihova lična iskustva i pokušavaju da umanje patnje porodica žrtava, ili čak mijenjaju istorijske činjenice koje nisu doživjeli.

Nakon dešavanja u Kaluđerskom Lazu i Rožajama, učesnici su izrazili nezadovoljstvo pristupom države i institucija, što je značajno otežalo njihov proces oporavka. Na pitanje šta im je olakšalo nastavak života, većina je odgovorila ironično, ukazujući da se više može govoriti o otežavajućim faktorima. Ipak, najvažniji motiv za nastavak života ostala im je porodica, posebno djeca i unuci, kao i želja da podele svoje znanje i iskustvo sa mladima, doprinosivši tako miru i toleranciji u Crnoj Gori. osjećaj mira i boljitka predstavljao je važan pokretač.

Kada je riječ o uticaju ovog iskustva na njihove roditelje i bližnje, učesnici su naglasili da su svi, direktno ili indirektno, pogođeni ratom. Pored direktnih trauma, mnogi su preneli te traume kroz generacije, stvarajući transgeneracijsku patnju. Zajednica se i dalje oporavlja od rata, kako ekonomski, tako i društveno, uz prisustvo stereotipa koji su usađeni od strane starijih, dok ima i onih koji nastoje obnoviti sklad uprkos prošlim zločinima.

Na pitanje o uticaju rata na djecu, učesnici smatraju da i mladi ljudi osjećaju posljedice. Rat je, kako su rekli, uništio mnoge porodice ne samo gubicima, već i razvodima izazvanim ekonomskom nesrećom i psihološkim traumama. Mnogi mladi ljudi masovno odlaze iz opštine, bježeći od posljedica rata, ali i u potrazi za boljim ekonomskim prilikama.

Kada su upitani o pomoći koju su dobili od države Crne Gore, učesnici su odgovorili negativno. Smatraju da ih je država izigrala, navodeći da su sudski postupci protiv zločinaca bili samo formalnost i medijski spektakl, bez stvarnog rezultata. Cenzura medija u vezi s tim temama bila je problematična i tada, i sada. Takođe, kritikuju činjenicu da se na godišnjicama dešavanja sjećaju samo izabrani, dok na komemoracije ne pozivaju one koji bi zaista trebalo da budu prisutni. Još jednom su naglasili ekonomske posljedice rata koje osjećaju i danas, tvrdeći da država nije učinila ništa kako bi pomogla opštini ili pojedincima.

Kada je riječ o pomoći koju su dobili, učesnici su izrazili zahvalnost nevladinim organizacijama, koje su bile jedine koje su im pružile podršku. Ističu da su NVO trude da im obezbijede prostor za izražavanje svojih potreba i želja, kao i da uključuju mlade ljude u svoje aktivnosti. Naglašavaju da je od ključne važnosti edukacija mladih o ovim temama kako bi se spriječilo ponavljanje sličnih dešavanja u budućnosti.

Što se tiče njihovog osjećaja kao članova crnogorskog društva, učesnici se osjećaju iskorišćeno, jer smatraju da sistem nije pokazao pravi interes za njihove probleme. Vjeruju da se njihova situacija neće popraviti ako zavisi od države. Ipak, svi učesnici se osjećaju ponosno što pripadaju crnogorskom narodu, naglašavaju da taj osjećaj dolazi iz ljubavi prema prirodi i tradiciji ove zemlje, a ne zbog vlasti ili političkih struktura.

U pogledu komemoracije zločina, učesnici su izrazili nezadovoljstvo brzinom procesa izgradnje spomenika. Smatraju da nadležni nisu dovoljno posvećeni prikupljanju imena žrtava i dobijanju saglasnosti porodica za podizanje spomenika, te ističu da nijedna osoba ne bi smjela biti zaboravljena. Takođe, smatraju da bi najvažnija komemoracija bila edukacija djece i mladih o ovim događanjima, naglašavajući značaj objektivnog prikaza broja žrtava, mučenja i drugih strašnih činova. Traže uvođenje lekcija o ratnim zločinima u udžbenicima istorije za sve osnovne i srednje škole u Crnoj Gori.

Na pitanje kako bi ovakve komemoracije uticale na njihov život, učesnici su saglasni da bi im to olakšalo nastavak života. Vjeruju da bi smanjila strah od ponavljanja sličnih događaja, ne samo za njihove potomke, već i za šire omladinsko stanovništvo koje, prema njihovom mišljenju, pokazuje tendenciju da zaboravi istoriju. Jako im je bitno da se ovaj događaj ne zaboravi, da se svaka žrtva zapamti i da se radi na tome da crnogorsko društvo nastavi miran suživot, bez konflikata. Kažu da to ne možemo očekivati bez suočavanja sa prošlošću i priznavanja grešaka.

Učesnici, posebno žene, su istakli i da im sjećanja na preživljena iskustva bude osjećaj nepravde, prvenstveno zato što nisu dobili odgovarajuću podršku od države, što produbljuje njihovu patnju. Prema njihovom viđenju, žene žrtve rata izložene su stalnom negiranju zločina u medijima, što im otežava proces oporavka. Svaki put kad naiđu na takvo negiranje, ponovo proživljavaju traumu i osjećaju se nevidljivima. Sjećanja na događaje ostaju svježja i bolna.

Što se tiče njihovog položaja u porodici i zajednici, učesnice su istakle da, iako se zajednica međusobno podržava, ekstremno raseljenje naroda iz Bukovice stvorilo je manjak podrške i solidarnosti. Manji broj ljudi u zajednici znači i manju mogućnost za borbu za istinu i pravdu, što preživjelima dodatno otežava situaciju i stvara osjećaj izolacije.

U vezi sa podrškom koju bi im država i nevladine organizacije mogle pružiti, učesnice su naglaskile da bi im dodatna pomoć, poput boljih infrastrukturnih uslova, značajno olakšala svakodnevni život, naročito ženama koje se brinu o domaćinstvima i stoci. Programi ekonomske podrške bili bi od pomoći za finansijsku nezavisnost žena, dok bi zaštita od izgradnje objekata koji nisu u skladu sa propisima obezbjedila sigurnost njihovih domova. Sve ove mjere bi doprinijele njihovom napretku i boljitku, omogućavajući im da se lakše suočavaju sa svakodnevnim izazovima.

Sastanak sa predstavnicama Kluba žena Skupštine Crne Gore i Odbora za rodnu ravnopravnost

U okviru aktivnosti usmjerenih na unapređenje prava žena žrtava ratnih zločina u Crnoj Gori, održan je sastanak krajem oktobra 2024. godine sa pripadnicama Kluba žena Skupštine Crne Gore i članicama Odbora za rodnu ravnopravnost. Na sastanku je predstavljena publikacija koja se bavi mapiranjem žena koje su bile žrtve ratnih zločina, njihovim potrebama i izazovima sa kojima se suočavaju. Poseban akcenat stavljen je na ključne preporuke koje proizilaze iz ovog sveobuhvatnog istraživanja.

- Zajedno sa poslanicama razmatrane su preporuke koje uključuju:
- Osnivanje specijalizovanih servisa podrške za žene žrtve ratnih zločina.
- Procesuiranje slučajeva seksualnog nasilja i uvođenje femicida kao posebnog krivičnog dela.
- Obuka policijskih službenika i sudija za rad sa žrtvama seksualnog nasilja.
- Usvajanje zakona o reparacijama i finansijskoj podršci žrtvama.
- Međunarodna i regionalna saradnja u procesuiranju i dokumentovanju ratnih zločina, sa posebnim osvrtom na nedavno dogovorenu saradnju sa Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove.

Poslanice koje su prisustvovalе sastanku pokazale su veliko interesovanje za nalaze publikacije, posebno za konkretne potrebe žrtava i preporuke koje se tiču reforme pravnog i institucionalnog okvira. U diskusiji su istakle važnost hitnog djelovanja u cilju obezbjeđivanja adekvatne podrške žrtvama i izražena je spremnost za pokretanje inicijativa unutar parlamenta kako bi se ovi predlozi sproveli u djelo.

Razgovor je dodatno osvijetlio značaj integracije ovih pitanja u šire politike rodne ravnopravnosti i ljudskih prava, uz naglasak na potrebu izgradnje sistema koji će osigurati da glas žrtava bude prioritetan u procesu donošenja odluka. U tom svijetlu, poslanice su pokazale interesovanje i za uvođenje femicida kao posebnog krivičnog dela, naglašavajući važnost donošenja zakona koji će unaprijediti zaštitu žena i osigurati pravdu za sve žrtve nasilja.

Ovaj sastanak označava važan korak ka institucionalizaciji podrške ženama žrtvama ratnih zločina i daljoj afirmaciji Crne Gore kao države koja poštuje međunarodne standarde pravde i ljudskih prava.

PREPORUKE ZA SUOČAVANJE SA RATNIM ZLOČINIMA NAD ŽENAMA U CRNOJ GORI

Ratni zločini nad ženama u Crnoj Gori zahtevaju sveobuhvatan pristup kako bi se pružila podrška žrtvama i osigurala pravda. U nastavku su predložene ključne preporuke:

1. Ustanovljavanje specijalizovanih servisa podrške za žene žrtve ratnih zločina

Neophodno je osnovati specijalizovane centre koji bi pružali pravnu, psihološku i socijalnu podršku ženama koje su pretrpjele ratne zločine. Takvi centri već postoje u Bosni i Hrvatskoj, gdje uspješno pružaju besplatnu pravnu pomoć i terapije. Crna Gora može preuzeti sličan model kako bi ženama obezbijedila sveobuhvatan pristup podršci.

2. Reforma pravosudnog sistema i procesuiranje slučajeva seksualnog nasilja

Pravosudni sistem treba intenzivirati napore u procesuiranju zločina seksualnog nasilja iz rata. Ovo uključuje obuku sudija i tužilaca, kao i implementaciju mjera zaštite i anonimnosti za žrtve. Iako pravosuđe Crne Gore nije u potpunosti prepoznalo mnoge slučajeve kao ratne zločine, primjena međunarodnih pravnih standarda može unaprijediti efikasnost i kredibilitet ovih procesa.

3. Uvođenje femicida kao posebnog krivičnog djela

Potrebno je redefinisati zakonski okvir kako bi femicid bio prepoznat kao posebno krivično djelo. Ovaj korak omogućio bi preciznije procesuiranje slučajeva rodno zasnovanog nasilja i povećao svijest o ozbiljnosti ovog problema.

4. Obuka policijskih službenika o seksualnom nasilju nad ženama

Neophodno je sprovesti kontinuirane obuke za policijske službenike kako bi se povećala njihova senzibilizacija i kompetentnost u radu sa žrtvama seksualnog nasilja. Ove obuke treba da uključe i razumijevanje specifičnih potreba žrtava ratnih zločina i rodno zasnovanog nasilja.

5. Obrazovni i memorijalni programi za podizanje svijesti

Uključivanje tema ratnih zločina nad ženama u obrazovni sistem i organizovanje memorijalnih aktivnosti, poput Dana sjećanja i izložbi, ključno je za podizanje svijesti javnosti. Ove aktivnosti ne samo da smanjuju stigmatizaciju žrtava, već i doprinose izgradnji kulture poštovanja prema njima. Slični programi već se sprovode kroz rad nevladinih organizacija u regionu.

6. Reparacije i institucionalna podrška žrtvama

Potrebno je usvojiti zakon koji bi ženama žrtvama ratnih zločina omogućio reparacije, uključujući finansijsku pomoć, zdravstvenu zaštitu i osiguranje. Bosna i Hercegovina već ima zakon o pravima žrtava torture, koji može poslužiti kao primjer za kreiranje sličnog okvira u Crnoj Gori, uz saradnju sa nevladinim sektorom i međunarodnim organizacijama.

7. Međunarodna saradnja i uključivanje u regionalne inicijative

Crna Gora treba aktivno učestvovati u regionalnim inicijativama koje se bave ratnim zločinima, uključujući razmjenu informacija i zajedničke programe podrške, kao što je RECOM. Regionalna saradnja, posebno kroz mreže nevladinih organizacija i međunarodnih tijela, može unaprijediti kapacitete za procesuiranje zločina i obezbijediti žrtvama bolji pristup pravdi i podršci. Saradnja sa Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove predstavlja značajan korak u tom pravcu. Ova saradnja pruža priliku za pristup ekspertizi, pravnim alatima i resursima koji mogu unaprediti istraživanje i procesuiranje ratnih zločina, uključujući zločine seksualnog nasilja nad ženama.

8. Stvaranje evidencije i dokumentovanje slučajeva

Važno je kreirati sveobuhvatnu evidenciju o ratnim zločinima nad ženama u Crnoj Gori. Ovo podrazumeva prikupljanje podataka kroz svjedočenja, arhivske istraživačke projekte i saradnju sa relevantnim institucijama. Takva evidencija može poslužiti kao osnov za procesuiranje slučajeva i oblikovanje politika reparacije.

9. Prevencija i edukacija o seksualnom nasilju u konfliktnim situacijama

Potrebno je sprovesti edukativne kampanje za prevenciju seksualnog nasilja u kriznim situacijama, uključujući obuku zaposlenih u sektoru bezbjednosti i institucija koje se bave zaštitom ljudskih prava. Ove kampanje treba da promovišu nultu toleranciju prema seksualnom nasilju i pruže informacije o dostupnim mehanizmima pomoći i podrške.

ZAKLJUČAK

Nasilje nad ženama tokom ratova devedesetih godina na Balkanu ostavilo je duboke i trajne ožiljke na žrtvama, njihovim zajednicama i cjelokupnom društvu. Iako su preduzeti neki koraci ka prepoznavanju i procesuiranju ovih zločina, uključujući presude međunarodnih sudova i formiranje specijalizovanih organizacija za podršku žrtvama, mnogi počinioci su i dalje nekažnjeni, a mnoge žrtve nisu dobile odgovarajuću pravnu ili psihološku pomoć. Ove prepreke u pravdi i oporavku ukazuju na potrebu za daljim naporima u reformi pravosudnog sistema, kao i jačanju podrške žrtvama, uključujući obrazovne i memorijalne aktivnosti koje mogu smanjiti stigmatizaciju i podstaći pomirenje.

Žene, žrtve seksualnog nasilja, dugo su bile nevidljive. Njihova patnja je prećutana, a njihove priče ostale su na marginama kolektivnog sećanja. Njihova žrtva nije bila prepoznata u punom obimu, a često su bile postavljene u drugi plan, dok je fokus bio na “ratnim herojima” i patriotskoj narativi. Patnja žrtava seksualnog nasilja bila je, i dalje je, previdena, čak iako su njihove rane duboko utisnute na društvenu strukturu i individualni život.

Još jedan, duboko zanemareni aspekt ove tragedije: djeca rođena iz silovanja tokom rata. Ova djeca, koja su nosila teret dvostruke žrtve – kao potomci zločina i kao djeca žena koje su preživjele neizmernu traumu – ostala su potpuno nevidljiva. Bez svojih prava na priznanje, bez obzira na to što su rođena u najtragičnijim okolnostima, ova djeca često nisu imala podršku društva, niti su se bavili njihovim potrebama u postratnom društvu. Nažalost, mnogi od njih su, baš poput njihovih majki, odrasli u sjenkama, bez mogućnosti da se suoče sa sopstvenom prošlošću, dok su se boreći za prepoznavanje njihovih osnovnih prava suočavali s dubokom stigmatizacijom.

Za ostvarivanje pravde, važno je usmjeriti pažnju na institucionalnu odgovornost, međunarodnu saradnju i sveobuhvatan pristup koji uključuje reparacije, obrazovanje i aktivnu podršku žrtvama. Ovaj rad ima za cilj ne samo da osvijetli ovu važnu temu, već i da podstakne dalji angažman u rešavanju posljedica ratnih zločina i obezbijedivanju dostojanstva žrtvama.

